

УДК 801(091); 801(092); 801.3; 801.4

Р. Микульчик

Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології
Держспоживстандарту та Міністерства освіти і науки України, м.Львів**ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРАЦЯХ ОЛЕКСИ ГОРБАЧА**

© Микульчик Р., 2003

У статті аналізуються праці Олексія Горбача, пов'язані з українською термінологією. Відзначено особливості комплексного всебічного підходу проф. Горбача до вивчення терміносистем.

There are analysed essays by Oleksa Horbach concerned with Ukrainian terminology. The peculiarities of complex overall approach of Professor Horbach to the terms systems research are marked.

Українська діаспора – це не лише емігранти-заробітчани чи втікачі від режиму. За кордоном опинилося чимало науковців, зокрема мовознавців, які продовжували там свої дослідження і здобули світову славу. Серед них – Ярослав Рудницький, Юрій Шевельов, Павло Штепа, Олексія Горбач та багато інших. Їхні наукові праці довгий час були недоступними для українських вчених, і зараз ми поступово відкриваємо для себе цей науковий доробок.

Професор О.Горбач відомий як славіст, крім того він всебічно вивчав українську мову, а зокрема діалектологію, арго, граматику. Найкраще досліджено його діалектологічний спадок. Над цим працювала, зокрема, Я.Закревська (“Гуцульські говірки в діалектологічному доробку Олексія Горбача” 2000 р., “Українське живе слово в оцінці і працях Олексія Горбача” 1998 р., “Die ukrainischen Arbeiten von Oleksa Horbatch” 1998 р.). Добре досліджено і праці проф. Горбача про арго. Проф. П. Гриценко опублікував статтю “Професор Олексія Горбач і його видання пам'яток української мови”, де так описав видавничу діяльність Олексія Горбача: “...О.Горбач протягом чотирьох десятиріч розшукував українські стародруки й рукописи в книгозбірнях та архівах давніх західноєвропейських науково-культурних і релігійних центрів, використовуючи для цього будь-яку нагоду. Він докладно знайомився з описами слов'янських писемних старожитностей, консультувався з бібліотекарями та відомими архіварами, синтезував розкидані по різних виданнях скупі свідчення про пам'ятки...” [7]. Численні видання українських пам'яток і наукових праць у спадщині О.Горбача становлять такі тематичні цикли: словники, граматики церковнослов'янської, староукраїнської й нової української літературної мови тощо [7].

Професор Горбач перевидав чи видав уперше такі словники: “Українсько-латинський словник” А.Корецького-Сатановського та Є.Славинецького, “Лексикон латинсько-слов'янський” І.Максимовича, “Історичний словник українського язика” Є.Волошина й К.Лазаревської (Харків-Київ, 1930, т.1, за ред. проф. Є.Тимченка), “Малорусько-німецький словарь” (Львів, 1882–1886, т.1–2) Є.Желехівського та с.Недільського, “Словарь древняго актового язика Северо-Западнаго края и Царства Польскаго” (Вільно, 1874) М.Горбачевського, “Російсько-український словник військової термінології” (Київ, 1928)

с.та О. Якубських, “Словник ділової мови” (Харків-Київ, 1930) М. Дорошенка, М. Станиславського та В. Страшкевича [1, 6]. “...Слід ще згадати, що до більшості передруків Олекса Горбач додавав свої статті, в яких мотивував вибір того чи іншого твору для перевидання, давав йому критичну оцінку й завжди підкреслював при цьому те нове, що вносив автор в опрацювання теми...”. Ці видання містять цінні лексикографічні матеріали щодо історичного розвитку української мови, а також чітко сформульовані висновки самого проф. Горбача про цінність тих чи інших матеріалів та їх актуальність на час передруку.

Термінознавчі праці проф. Горбача майже не досліджено. Однак вони цікаві як для фахівців-термінологів, так і для мовознавців.

Завдання цієї статті – проаналізувати методи, якими користувався О. Горбач для дослідження терміносистем, термінів, систем понять, явищ запозичення, зміни основного лексичного значення та формування переносних значень.

Майже всюди О. Горбач подає народні терміни і детально аналізує їх походження, мови, з яких терміни запозичено, шляхи запозичення, територію, на якій ці терміни вживали. До вивчення самих термінів О. Горбач підходить як мовознавець і діалектолог. У всіх згаданих нижче статтях наведено не лише українські терміни та їх чужомовні відповідники, але й приклади вживання українських термінів. У статтях подано словосполучки, звороти і цілі речення, які показують вжиток аналізованих термінів у живій народній мові.

У статті “З історії української церковно-музичної термінології” йдеться передусім про аналіз грецьких термінів і їх перекладів-кальок на церковнослов’янську мову. Автор детально проаналізував перекладені з грецької мови терміни (назви священнодійців, книг, Богослужінь та їх частин), а також прямі запозичення з грецької мови. Далі О. Горбач аналізує польсько-латинський та італійський впливи на українську церковно-музичну термінологію. Зокрема, у статті детально описано назви музичних інструментів (*свиріль, свирня, сопль, цівниця, прегудниця, тупела, тупола, тицаль, труба* – для духових; *гуслі, скрипича* – для струнних; *бубон; брязкало, бряцало* – для тарілкових тощо) [2]. Приділено увагу українізованим церковним термінам, які виникли після революції 1917 р.

Стаття “Die nahöstliche botanische und zoologische Terminologie in den neueren ukrainischen Bibelübersetzungen”, яка не друкувалась українською мовою, продовжує тематику релігійної термінології. Горбач порівнює зоологічні та ботанічні терміни з різних українських перекладів Біблії (П. Куліша, І. Огієнка, І. Хоменка, В. Дзьоби). Одночасно українські терміни зіставляються з термінами з грецьких, латинських, старослов’янських, англійських, французьких, чеських, польських і російських текстів Святого писання і робляться спроби встановити відповідність перекладених термінів до грецьких та латинських термінів [8].

У двох статтях (“Українська морська й судноплавна термінологія”, “Назви в мореплавній “рожі вітрів” нашого Причорномор’я”) розвивається тематика морських і судноплавних термінів. У вступі до статті “Українська морська й судноплавна термінологія” О. Горбач слушно зауважує, що українську судноплавну й морську термінологію і досі не розроблено ні в історичному, ні в нормативно-лексикографічному напрямках [5]. На жаль, дотепер ця ситуація майже не змінилася, і стаття Горбача надалі залишається актуальною.

У статті “Українська морська й судноплавна термінологія” розглянуто походження і шляхи творення української морської й судноплавної лексики в княжу й козацьку доби та проаналізовано її зміну в 16–19 ст., пов’язану зі створенням російського чорноморського

флоту. Матеріалами для термінології княжої доби О. Горбачу слугували "...Й.Й. Срезневського "Материалы для словаря древнерусс. языка", т.1–3, СПб 1893–1906, як теж наша рибальсько-судноплавна термінологія, після порівняння з іншими слов'янськими (польською, сербохорватською)..." [5]. Як написав О. Горбач "...морські терміни литовсько-польської й козацької доби приходилося черпати головно з убогого в тій ділянці "Лексикону славено-росського" П. Беринди з 1627 р. та з козацьких дум..." [5]. Морську термінологію нового часу вибрано з літературних творів, відповідних російських морських словників і матеріалів, зібраних серед українських емігрантів-моряків. О. Горбач ставить завдання написати науково-популярну статтю і, не заглиблюючись у джерела, висвітлити українські морські терміни в їх історичному розвитку. Для опису термінів використано таку схему: український (слов'янський) термін, означення поняття, термін-продуцент із зазначенням мови-продуцента, дослівний переклад терміна-продуцента. Перші морські терміни за походженням – скандинавські, наприклад: "...ботя "півобидне ребро човна, до якого прибиваються обшивні дошки" зі ст.-норд.¹ bití "балька"; кодола "рибальський канат при неводі" зі ст.-шв.² kadhál "якорний канат"; крюк "гак" зі ст.-шв. krókr "т. с."³; щогла „машга" зі ст.-норд. sigla "вітрило"; якір "котва, котвиця" зі ст.-шв. ankari "т.с."; і ще назви морських риб: оселедець (зі ст.-норд. sild "т.с."), скат „морський кіт, мор. лисиця" (зі ст.-норвеж.⁴ scata "т.с.") та ін. Зі старо-нордійського (скандинавського) пішли й такі давні новгородські назви воєнних суден, як напр. шнека, шняка (ст.-норд. snekkja) та буса (ст.-норд. bussa)". Уже в княжу добу до скандинавських висловів приєднуються греко-візантійські терміни: "корабель (гр.⁵ karavion "т.с.", первісне „мор. рак" – від гребних весел!), парус "вітрило" (гр. faros "т.с." первісне "шмат матерії, плащ"), канава "рів, канал" (гр. kanava "підвал, лъох", що з лат. canava "т.с."), канат "мотуз" (гр. kannata "т.с.") ст.-укр. катаргъ "щогла" (гр. katartion "т. с.; оснащення"), каторга "галера; важка праця (гребців)" із гр. Katerghon "галера", олядь "рід судна" (гр. (h)aliadion "човен"), кубара "довге судно" (гр. kumbara "галера"), галія "рід судна" (гр. ghalea "т.с."), налон "оплата за проїзд кораблем" (гр. navion "т.с.")..." [5]. Окрім назв суден та їх частин, грецькі корені мають назви дрібних рибальських суден, набережних влаштувань і чорноморських риб, які запозичено пізніше (у 16–19 ст.). О. Горбач звертає увагу на тюркські запозичення козацької доби, пов'язуючи їх із ростом козацького флоту і турецьким пануванням на Чорному морі. Це такі терміни, як "...чайка "коз. човен" з осман.⁶ čajka "човен"; каюк "річковий човен з цілої колоди", що з тюрк.⁷ kajuk "т.с."; чердак "поклад, палуба" з тюрк. çardak "тераса на 4 колонах"; бурундук "канат від суднової корми до набережного кнехта-паля", що з тюрк. burunduk "повід і кільце до верблужого носа"; сага "річковий залив", що з тюрк. sağa "устя річки"; байдак, байдара, -рка "назви річкових суден..." [5]. Далі у статті описано терміни, запозичені у 17-19 ст. з голландської, англійської та французької мов, які прийшли разом з розбудовою російського військового флоту. Звернено увагу на терміни вітрильного флоту як найбільш засмічену запозиченнями, зокрема голландизмами та англіцизмами, частину морської термінології. Причина цього – у російській мові, яку, у час розбудови російського

¹ ст.-норд – старонордійська мова (автор)

² ст.-шв. – старошведська мова (автор)

³ т.с. – те саме (автор)

⁴ ст.-норвеж. – старонорвезька мова (автор)

⁵ гр. – грецька мова

⁶ осман – османське (автор)

⁷ тюрк. – тюркське (автор)

морського флоту, залила ціла повільно голландських та англійських мореплавних термінів. О. Горбач розглядає підсистеми морської й судноплавної термінології, виділяє з них переважно слов'янські (гідрографічна термінологія, суднобудування, рибальство, кліматична термінологія), підсистеми з різними частками запозичених термінів, аналізує рідні для цих термінів мови та шляхи, якими ці терміни потрапили на територію України. Наприклад, для термінології плотогонів О. Горбач виділяє два шляхи її формування. Ці шляхи він пов'язує з двома транспортними потоками: через Польщу в балтійсько-ганзейські порти і через Карпати й Угорщину до Дунаю. Перший потік приніс зі собою німецькі терміни (імовірно, за посередництвом польської мови), а другий – угорські та румунські терміни.

Статтю “Назви в мореплавній “рожі вітрів” нашого Причорномор'я” присвячено аналізу морської термінології з підсистеми кліматичних явищ (вітри). Як продовження попередньо проаналізованої статті, у цьому творі висвітлено голандські запозичення у назвах вітрів і за географічними напрямками “...1. *nord* (голл. noord “північ”), 2. *nord-ten-nordost* (голл. noord ten noord-oosten “північ до північного сходу”)...” [4] і відносно курсу корабля “... *beidevind* “супротивний вітер” (голл. bij de wind “до вітру”), 2. *fordevind* “попутний вітер” (голл. voor de wind “перед вітром”)...” [4]. У цій статті О. Горбач звертає особливу увагу на діалектні назви вітрів із приморських говірок і розглядає походження і значення цих назв. У статті зроблено широкий синхронічний огляд різних приморських говірок української мови (говірки з-над Дністрового лиману, з-над південного рукава Дунаю, північно-азовські тощо) [4]. Згадано тут і запозичені терміни італійсько-грецького походження, як назви вітрів, так і інші морські терміни.

Стаття “Лексика наших картярів і шахістів” описує українську термінологію азартних ігор. О. Горбач – перший, хто дослідив цю терміносистему у діячності і цим відкрив для дослідження картину культурних впливів, яким підлягала Україна впродовж віків. Проф. Горбач описує системи термінів окремих ігор (кості, доміно, карти, шахи, варцаби-дамки-шашки), надаючи цікаві пояснення щодо походження самої гри, її правил, вживаних термінів, шляхів поширення гри, верств населення, серед яких гра була популярна. Одночасно О. Горбач на підставі гравецьких термінів пояснює деякі українські фразеологізми, наприклад, “*зизом дивитися – позирати скося; мати косий зір*”; “*тузувати, потузити кого – “попобити”*” тощо [3]. Розглядаючи картярську терміносистему, О. Горбач детально описує терміни, характерні для окремих ігор, не забуваючи вказати місця створення гри і встановити зв'язок з термінами мови-продуцента. Далі у статті подається не менш детальний історичний аналіз шахових термінів – від давніх (перських) до порівняно нових французько-німецько-польських. О. Горбач наводить як оригінальні терміни, так і їх перетворені, пристосовані до української мови варіанти.

У статті “Die ukrainische Südhuzulische Waldarbeiter- und Flösserterminologie in der Südbukovina und in Marmarösch”, яка не друкувалась українською мовою, досліджено діалектну термінологію деревоброблення, яка розвинулась у другій половині XIX ст. в Південній Буковині та Мармароші. Як відомо, лісозаготівлю в Карпатах розпочали за наказом австрійського уряду і керівниками були переважно уродженці південного Тіролю та Італії. Саме тому в народній термінології дуже багато німецьких, італійських і румунських запозичень та елементів. О. Горбач звертає увагу, що в термінології Мармарошу переважають угорські елементи і запозичення. Аналізовану термінологію він ділить на такі групи: 1) керування та організація лісозаготівельних робіт (наприклад, *лах* – „охоронець лісу і службовець лісового господарства“, *фештер/побережник* – “лісник”); 2) різновиди рельєфу та лісових насаджень (*бердо* – “поодинокі вершина”, *борна/могила* –

“межовий камінь”, чьигір – “кущ” В, чьигірник – “густі хвойні рослини”); 3) види дерев і деревини (башта (віросла елица, ніхто не рубав) – “висока ялиця”, білана/корованка/облуплена елица ци ковбок “обдертий (з кори) ялиновий стовбур”, бортенка/штуб(ей) “всохла ялиця”); 4) інструменти (барда (широка сокъира)– “широка сокира”. маларіна/таліяницка сокъира – “італійська широка сокира з довгим лезом”, кубік – “кубічний метр”); 5) транспортування (ризи – “лісоспуск”, авитпрунг – “підвищений край ділянки лісоспуску”, байлон – “укріплений край (бортик) лісоспуску”); 6) сплавлення деревини річками (баба – “укріплений колодами річковий берег”, баран/гать – “дамба, шлюз”, бокор(ц)/дараба/плоти/сплав – “пліт”) [9]. Термінологію і лексику лісосплаву виділено в окрему від термінології транспортування групу, і це цілком обґрунтовано, оскільки під час перевезення сушею активно використовували допоміжні засоби, то у сплаві заготована деревина була одночасно і сировиною і транспортним засобом. Частина б) “Сплавлення деревини” тісно пов’язана зі статтею “Українська морська й судноплавна термінологія”, особливо з тими її розділами, де проаналізовано терміни річкового сплаву і плотарства.

У статті “Ukrainische Weinbauterminologie”, яка не друкувалася українською мовою, проф. Горбач цікавиться ще однією ділянкою народного життя – виноробством, описує шляхи поширення винограду і виноробства на території сучасної України, країни з яких до нас прийшла ця культура, регіони, де виноробство найбільш поширене. Автор використовує не тільки терміни, а й топонімічний матеріал, який підтверджує давнє існування сільськогосподарської культури винограду на українських землях (Винниця, Винничка, Виноградів). О. Горбач порівнює терміносистеми різних регіонів поширення винограду: Криму, Закарпаття, південного Поділля. Для кожного регіону вказано характерні найдавніші запозичення, наприклад, для Криму – тюркські запозичення (чубук “саджанець” ← *осм. çubuk* “довгий кінець сигарети”), для Закарпаття – унгаризми (баюс ← *bajusz* “вуса, вусики”, деміжон ← *demižon* “оплетена лозою пляшка”, дугов ← *digov* „пляшковий корок”) [10]. Крім синхронного огляду лексики виноробства на різних територіях, у цій статті також використано діахронічний підхід і проаналізовано запозичені терміни і назви в часовому аспекті, наприклад, зростання кількості французьких запозичень через російське підкорення Криму, угорських запозичень на Буковині та Закарпатті. Крім лексики виноробства, О. Горбач також наводить і детально аналізує за своєю схемою назви сортів винограду та вина (*алиготе (aligote)*, *клерет (clairette)*, *мюскадел (muscadelle)*, *совіньйон (sauvignon)*, *шардоне (chardonnay)*).

Професор Горбач комплексно підходить до вивчення термінів, використовуючи одночасно методи порівняльного мовознавства, синхронний та діахронічний підхід, методи діалектології, а також позамовну інформацію.

Статті Олексі Горбача містять цінну термінологічну, діалектологічну, мовознавчу, культурологічну інформацію, а також дані порівняльного мовознавства. Усе це може допомогти краще вивчити лексичний фонд української мови, з’ясувати причини і шляхи калькування слів та виразів професійної лексики з інших мов, позамовні чинники, що спричинили калькування. Також для всіх статей характерні пошуки «першотерміна» – оригінального терміна, що його було пристосовано до української мови, ряди синонімів як з одного, так і з кількох регіонів, зведення синхронного і діахронічного підходів, що дає нам цілісну картину утворення та розвитку тієї чи іншої терміносистеми.

1. Горбач О. *Життєписно-бібліографічний нарис* / Наук. т-во ім. Шевченка. – Львів, 1995. – 122 с.
2. Горбач О. *З історії української церковно-музичної термінології*. Мюнхен, 1965. – 38с.
3. Горбач О. *Лексика наших картярів і шахістів*. Торонто, 1960. – 16с.
4. Горбач О. *Назви в мореплавній "рожі вітрів" нашого Причорномор'я*. Мюнхен, 1968. – 8с.
5. Горбач О. *Українська морська й судноплавна термінологія*. Мюнхен, 1958. – 29с.
6. Горбач О. *Шлях зі Сходу на Захід. Спогади*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998.
7. П. Гриценко "Професор Олекса Горбач і його видання пам'яток української мови" // *Пам'ятки України*, № 1–2. – 2001.
8. Horbatsch Olexa. *Die nahöstliche botanische und zoologische Terminologie in den neuen ukrainischen Bibelübersetzungen / Harvard Ukrainian Studies Contributions to the Congress commemorating the baptism of Rus, Ravenna, April 1988, s.18.*
9. Horbatsch Olexa. *Die Ukrainische Südhuzulische Waldarbeiter- und Flösserterminologie in der Südbukovina und in Marmarosch. Frankfurt am Main Prof. Dr. Karol Dejna gewidmet. – S.3-11.*
10. Olexa Horbatsch *Ukrainische Weinbauterminologie // Slavistische Studien zum VII Internationalen Slavisten-kongreß in Warschau 1973. – München 1973, S. 155–175.*

УДК 811.162.3'373.46

Н. Пілецька

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДЕРИВАЦІЙНА СТРУКТУРА ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ У ЧЕСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

© Пілецька Н., 2003

У статті проаналізовано деякі способи і засоби творення сучасних чеських та українських економічних термінів, виявлено спільні та відмінні структурні типи дериватів у цих мовах.

The article analyses some ways and means of nominating the contemporary Czech and Ukrainian terms of Economics, revealing similar and different derivative types in both languages.

Одним із найактуальніших завдань сучасного українського термінознавства є порівняльне вивчення термінів української та інших мов. Такий аспект дозволяє не тільки глибше пізнати природу терміна, а й служить міцним підмурівком для розв'язування практичних термінознавчих завдань: створювання дво- і багатомовних словників, упорядкування термінології тощо. На сьогодні в Україні основним аспектом порівняльних термінознавчих студій стають англо-українські або німецько-українські термінні паралелі. Традиційно велику увагу звертають на проблеми російсько-українського перекладу термінів різних галузей. Однак майже не розвиваються термінознавчі україністичні студії, спрямовані на виявлення ізоморфізму і аломорфізму українських термінів порівняно з аналогічними одиницями інших слов'янських мов, особливо західнослов'янських. Якщо